

„Aga mis Vana rahvas sest räägib ei jõua keel rääkida Ega käsi kirja panna...”

Mõis ja vägivald XIX sajandi lõpu rahvaluulekogujate tekstides

KATRE KIKAS

XIX sajandi lõpus kogutud folkloor sisaldab väga palju ainet mõisa ja talurahva suhetest – oli ju mõis üks lähiminekiku taluelu olulisi reaalsusi. Teema ilmub rahvaluulekogudesse erinevates žanrides tekstide kaudu ning mõisa ja talu suhet võidakse käsitleda nii olevikulise kui ka minevikulisena, nii positiivse, negatiivse kui ka neutraalsena. Käesoleva artikli keskmes on tekstid, mis seavad esiplaanile mõisnike (ja mõisaga seotud ametimeeste) vägivaldsuse talurahva suhtes. Folkloristina ei huvita mind see, kas jutustatud ja kirjutatud lood on ajalooline tõde, vaid see, kuidas kogujad neid lugusid mõtestavad ning mis eesmärgil kirja panevad.

Gyanendra Pandey (2014: 8) on nn arhiivist väljajäänud ajalugude (ingl *unarchived histories*) käsitlemisele pühendatud artiklikogumiku sissejuhatuses eristanud kolme sorti vägivalda: 1) vägivald, mida seostatakse võimulolijatega ning mille kohta kasutatakse selliseid väljendeid nagu „karistus”, „distsipliin”, „seadus ja kord”; see lähtub mõistusest ja korrataotlusest; 2) vägivald, mida seostatakse marginaalsete rühmadega ning kultuurilise teisega: hullude, kurjategijate, metslaste, teiste kultuuride esindajatega; seda tunnetatakse ebaratsionaalse ja kontrollimatu; 3) „tähtsusetu/nähtamatu” vägivald (*trifling violence*) – see on nii tavaline ja nii tugevalt igapäevaellu põimitud, et seda ei panda enam täheleegi (nt lähisuhtevägivald). Piir esimese ja teise vägivallaliigi vahel sõltub vaatepunktist: see, mis võib ühest vaatepunktist näida õiglase korra tagamise nimel korda saadetuna, võib teisest vaatepunktist näida metslusena. Kuid piir esimese ja kolmanda liigi vahel on samuti õhuke – mõlema vägivalla mehhanism on omaks võetud, nad on kohanenud. Ka lähisuhtevägivald võib lähtuda mingitest üldistest kultuurinormidest, samas kui võimuhierarhiaid võidakse kirjeldada nt peremetafooride kaudu.

Vägivallaliikide eristamise ambivalentsusele osutab selgelt nn hea tsaari kujund – rahva teadvuses levinud uskumus, et tsaar lihtsalt ei tea, kuidas mõisnikud talurahvast kohtlevad. See kujund annab institutsionaalse vägivalla õiguse tsaarile (kes seda ei kasuta) ning seostab mõisnike käitumise ebaratsionaalse, metsiku vägivallaga (vt nt Kaljundi, Plath 2020: 350). Tiina Ann Kirss (2013) on Eduard Vilde „Mahtra sõda” käsitledes aga näidanud, et ülalt alla suunatud võimuvägivalla (mida esindab mõisnikkond) ja metsiku stiihilise vägivalla (mida esindab talurahvas) kokkupõrke varjus on romaanis (ning seega ajastus) tugevalt esindatud ka kolmas – naiste vastu suunatud varjatud vägivald. Ajaloolane Marten Seppel (2012: 21) on omakorda välja toonud, et pärisorjuse ajal oli mõisniku ja talurahva suhe mõtestatud isa ja laste

suhtena, s.o vägivald, mida mõisnik talurahva kallal rakendas (nn kodukariõigus), oli kui isalik hool selle nimel, et lapsed õigelt teelt kõrvale ei kalduks. Ühelt poolt võimaldas võimuhierarhia korra tagamiseks vägivalda kasutada, kuid teisalt oli tegu justkui patriarhaalsele lähisuhtele omase suhteskeemiga. Seppeli käsitluses tuleb esile korda loova ja metsiku vägivalda ambivalentsus: nii rõhutab ta legaalse (kodukari) ja illegaalse vägivalda (kodukariõiguse ületamise) eristust ning märgib, et arhiivist leiab enamasti viiteid just teisele – olukordadele, kus mõisnike vägivald talurahva suhtes omandab vormi, mis ka nende kaasaegsete arvates ületab lubatu piirid (Seppel: 19, 24–25). Ta hoiatab, et neist arhiivi jõudnud eriti metsikutest näidetest ei tohiks teha järeldusi selle kohta, millised olid tol ajal üldiselt mõisa ja talurahva suhted; enamik mõisnikke jäi neile lubatud vägivalda piiresse.

Kuid ajastu, millele artiklis keskendun, tegi just seda, mille eest Seppel hoiatas: üksikud lood eriti vägivaldsetest mõisnikest tõsteti esile ning paigutati eestlaste ajaloolise teadvuse keskmesse. Ants Viires (2001: 36) on välja toonud, et eestlaste varases ajalookäsitluses võib eristada kolme staadiumi: XVIII sajandi ajalookirjutus mõtestas eestlasi kui ajaloota maarahvast, XIX sajandi alguses keskenduti nn õige usu (luterluse) siia kanti tulemisele, XIX sajandi keskpaigas tõusis aga keskmesse pärisorjuse kaotamise narratiiv. Viimase ajalookäsitluse kaks olulisemat esindajat on Carl Robert Jakobsoni esimene isamaakõne (peetud 6. oktoobril 1868 Vanemuise seltsis) ja Jakob Hurda „Pildid isamaa sündinud asjust” (esmailmumine 1871 Postimehe lisalehes, raamatuna 1879). Nii Jakobson kui ka Hurt tsiteerivad oma tekstides Balthasar Russowi kirjeldusi talupoegade rõhutatud olekust, sh viiteid XIX sajandi folklooris vägagi levinud motiividele (nt talupoegade vahetamine koerte vastu) (Hurt 1879: 148–151; Jakobson 1991: 30). Ehkki mõlemad käsitlused rõhutavad pärisorjuse kaotamist kui pöördepunkti eestlaste elus, keskenduvad nad detailsemalt kaugele minevikule, samas kui pärisorjuse kaotamise järgne aeg, s.o lähiminevik, jääb avamata (Lust 2017: 323). Linda Kaljundi ja Ulrike Plath (2020: 351) on esile toonud, et eesti ajalookirjutuse keskmesse paigutatud orjusekriitika pärines varasemast baltisaksa ajalookirjutuse traditsioonist, kuid ajahetkel, mil eestlased ja lätlased „arendasid selle üheks rahvusajaloo keskmeks küsimuseks”, oli baltisaksa ajalookirjutus selle teema peaaegu täielikult maha vaikinud.

Kaasaja probleemide puudumine polnud ilmselt toleaaegsete autorite vaba valik, vaid johtus avalikule kirjaruumile seatud piirangutest. Jakobsoni isamaakõnede käsi-kirjalisest versioonist võib näha, et kaasaega puudutava on tsensor maha tõmmanud (nt esimese kõne lõpus olev viide sellele, et veel hiljaaegu saatsid kirikuõpetajad allumatud talupojad mõisa peksule, Jakobson 1991: 31–32). Orjuse teema jõudis siiski kaudsel moel avalikku ruumi. Üks võimalusi oli probleemi paigutamine minevikku, näiteks Andres Saali ja Eduard Bornhöhe ajaloolistes romaanides (Viires 2001: 35; Kaljundi, Plath 2020: 365). Teine võimalus oli asetada teema kaugesse geograafilisse konteksti, kõige tavalisemad olid Uue Maailma orjandusolukorrast tõukuvad kirjandusteosed (ülevaadet vt Vinkel 1966: 287–292), mõni autor (nt Lydia Koidula) lisas sellistele tekstidele ka sissejuhatusi, mis vihjamisi rõhutasid seoseid eestlaste olukorraga (Peiker 2013; Kaljundi, Plath 2020: 357). Kirjandusuurijad on käsitlenud Eduard Vilde „Mahtra sõda” kui esimest avalikku sõnavõttu mõisasüsteemi

vägivaldsuse vastu, esimest õnnestunud katset tsensuurist mööda hiilida (Salu 1964; Kirss 2013: 609; Lust 2017: 315).

Käesoleva käsitluse lähtepunktiks on Eesti Rahvaluule Arhiivist (ERA) pärinevad mõisa ja talurahva suhteid käsitlevad tekstid. Need kirjutised jäävad Vilde-eelsesse aega, kuulumata otseselt toleagegsesse avalikku ruumi. Siiski olid need kirjanekud väga tugevalt avaliku ruumiga seotud – nii tugevalt, et olen varem kõnele-nud rahvaluulekogumise käigus tehtud kirjanekuteist kui poolavalikust ruumist või alternatiivavalikkusest (Kikas 2020). Seega peab antud juhul küsima, kas rahva-luulekogujad järgivad avalikule ruumile seatud piiranguid või panevad kirja lugusid ja ideid, mis avalikku ruumi pigem poleks jõudnud; ning kui nad seda teevad, siis kuivõrd teadlikud nad sellest vastuolust on.

Minu uurimus haakub servapidi Kersti Lusti (2017) käsitlusega talurahva-ülestõusudega seotud mälestustest vahetult pärisorjuse kaotamisele järgnenud aastakümnetel: ka tema lähtub eeldusest, et tegu on avalikus ruumis tsenseeritud tee-maga, ning pöörab pilgu ERA poole. Arhiivist leitud talurahvülestõusudega seotud allikad on äärmiselt napid. Viimast põhjendab Lust (2017: 321) ühelt poolt sellega, et kogumise organisaatorid ei pööranud teemale tähelepanu, laiemas plaanis näeb ta põhjust aga selles, et talurahva sotsiaal-poliitiline olukord ei võimaldanud neil luua mässudega seotud kultuurilist mälu. Viimast oletust toetab ka asjaolu, et arhiivist leitud mälestused kujutavad talurahvast paratamatu kaotajana, kes ei suuda midagi muuta; kujutluspilt iseteadlikust mässavast talupojast sündis pigem Eesti Vabariigi ja nõukogudeaegsetes käsitlustes (Lust 2017: 314–315). Et talurahvamässud siseneksid kultuurilisse mällu, oleks vaja omakeelset eliiti, kes kujundab toimuvale sobiva mälu-konteksti, eliidi puudumisel aga mälu kustub ning toimunut hakatakse hindama läh-tuvalt nn teise (antud juhul mõisniku) vaatest. Lust toob erandlikuna esile Anton Suurkase üleskirjutuse: hoolimata asjaolust, et tegu on tõenäoliselt omaloominguga, on see siiski kõnekas näide, mis „peegeldab eestlaste tõusvat eneseteadvust [XIX] sajandi teises pooles” (Lust 2017: 318). Minu ja Lusti uurimuste erinevuseks on see, et ma ei keskendu mässudele, vaid üldise vägivalla teemale, mis ei eeldanud põlv-kondadeülest mälutraditsiooni (sellega kokku puutunud inimesed olid tol ajal veel elus) ning millel oli kaasaegse ajalookirjutusena kirjutava eliidi tugi.

Allikad: vägivald mõisa ja talu suhetes

Artikli esmaseks tõukeks olid kirjanekud, millega olin kokku puutunud oma vara-semate uurimuste käigus (nt Kikas 2018), nendele konteksti leidmiseks vaatasin aga ERA-s läbi kaks kartoteegikasti – „Pajatused mõisaelust” ning „Mõis ja talurahvas. Koormised. Mõisavara” (keskendusin 1905. aasta eelsetele kirjanekutele) – ja süü-visin silma jäänud tekstide kogujate muudesse kirjutistesse. Mõne huvitava viite leid-sin Jakob Hurda rahvaluulearuandeid läbi vaadates. Allikad, mille ma selle töö käigus välja sõelusin, on võrdlemisi eriilmelised: enamus neist on eri žanrides folkloori-palad (muistendid, pajatused, naljandid, kõnekäänud, usunditeated), kuid on ka tee-maga seotud üldistavaid ja arutlevaid kirjutisi, rahva seas käsikirjalisena ringelnud

materjalide ära kirju (H, Mapp, 537/47; H II 26, 411/23)¹ ning teoorjusajaga seotud dokumente või nende ära kirju (nt H I 6, 595/9); osa tekste kuulub pigem oma loomingu valda. Minu käsitletuse keskmes on proosaaines, mõisaga seotud laulud on uurimusse hõlmatud vaid siis, kui kogujad on need muude tekstidega kokku paigutanud (nt Juhan Holts lõpetab mõisa vägivalla kirjelduse lauluga tüübist „Kättemaks sakstele”, H I 3, 60).

Artikli eesmärgiks ei ole piiritleda mõisaga seotud pärimuse sisu ja vormi, vaid eelkõige selgitada välja kogujate positsioon. Otsingute käigus noppisin eelkõige välja kirjapanekud, milles ilmneb kogujate suhtumine teemasse – olgu see kätketud siis pealkirjadesse, lugude järjestusse või kommentaaridesse. Üks põhjuseid nende suhtumistele tähelepanu pööramiseks on see, et mõisa ja talurahva suhted ei olnud teemana XIX sajandi rahvaluulekogumise üleskutsetes esil. Näiteks Hurda 1888. aasta üleskutses „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele” (1989: 45–56) ilmub teema otsesõnu vaid tööde ja toimetustega seotud kommete ja pruukide küsimuse juures. Seal on pikem loetelu eri töödest ning muu hulgas „mõisa teul olles” (Hurt 1989: 51), ent vägivalla teema läbib folkloori laiemalt kui otseselt mõisateol käimise lugudes. Ka kogutud materjalide eest tänu avaldavates aruannetes tõstetakse seda teemat harva esile: Hurda aruannetes kohtab sõna „(teo)orjus” üheteistkümnel korral, enamasti siis, kui koguja on seda oma materjali kirjelduses kasutanud, kuid Hurt ei julgusta kunagi teisi kogujaid selle teemaga seotud materjale saatma. Heaks näitajaks sellest, et teema oli kogumistööga seotud avalikus ruumis pigem marginaalne, on ka see, et (teo)orjusaega mainitakse vaid kahes Hurdale saadetud äratussõnas (H II 27, 755/6; H IV 2, 483/4, žanrist vt lähemalt Kikas 2020); neist ühe on Hurt oma 15. aruandes osaliselt avaldanud, kuid viited orjuseajale on välja toimetatud.

[---] aga teie noremad kes teie kolis
olede õpinud kirjutama, kirjutagem kõik
üllese mis vanaeit ehk taat räkib oma
endisest aeast ja raskest orjusest ja laulab
oma vana aea orja laulusid [---]

(Hindrik Lusik, H IV 2, 484)

Teie noored poisid, kirjutage kõik ülesse,
mis vana eit ehk taat räägib omaendisest
ajast ehk laulab vana aja laulusid...

(Hurt 1888)

Pole teada, kas Hurda otsus seda teemat mitte esile tõsta johtus arusaamast, et see pole kogumistöö seisukohast oluline, või pigem soovist vältida teemasid ja märksõnu, mis võiksid tsensori tähelepanu äratada. Teema paiknemine kogumisaktsioonide äärealal tähendab muuhulgas seda, et materjali piiritlemisel ei saa lähtuda kogumisaktsioonide loogikast (nagu ma tegin, uurides rahvaluulekogujate elulugusid ning seitsme Moosese pärimust, vt Kikas 2015, 2017), vaid iga teksti ja koguja puhul tuleb küsida, mis ajendas konkreetset kogujat seda teemat kirja panema. Viimast eriti juhtudel, mil kogujad ise on kahtlevad, näiteks märgib J. Vinter kirjapandu lõpus: „Palun vabandada, et ma niisuguse nõudmatta juttuga Teid tülitasin siin” (H III 3,

¹ Tekstis viidatakse Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) rahvaluulekogudele kogu, kõite ja lehekülje ning pala tähistega.

353/4). Sarnaseid märkusi teevad ka näiteks Heinrich Käär (H II 9, 33) ja Juhan Silbergleich (H II 33, 217).

Võib eristada kahte motivaatorit, millest üks lähtub kogumisolukorrast, teine aga avalikust ruumist, ehk siis kahest kontekstist, millega kogujad paratamatult silmitsi seisisid.

Kogumisolukorrast lähtuv motivaator on näha ülaltsiteeritud Hindrik Lusiku äratussõnas: tegu on teemaga, millest vanad inimesed armastasid spontaanselt rääkida. Lusikust otsesemalt on selle sõnastanud Gustav Puus ühe mõisateemalise kirjutise sissejuhatuses: „Kus 2 ehk 3 vanakest ühes koos on, sääl akkavad naad noorematele oma entist horja põlve meelde tuletama” (H III 8, 183). Avalikust ruumist lähtuv motivaator on aga seotud asjaoluga, et rahvaluulet käsitleti tolles ajas kui „eesti rahva ajaraamatut”, s.o ressursi, mille abil täiendada eestlaste ajaloo nappe kirjalikke allikaid. Seda suhet tõstis Hurt esile nii rahvaluulekogumist propageerivates kirjutistes (nt 1989 [1871]: 9–23) kui ka oma ajalooülevaates „Pildid isamaa sündinud asjust” (1879: 18–19); kuid see metafoor ilmus sageli ka tema 1888. aasta järgsetes aruannetes. Tõsi – näited, mida Hurt rahvaluulest kui mineviku representatsioonist kirjutades toob, ei seostu mõisa ja talurahva suhetega, vaid mõnevõrra varasema ajaga. 1871. aasta kirjutises „Mis lugu rahva mälestustest pidada” toob ta näiteks koerakoonlaste ja katkuga seotud mälestused (Hurt 1989: 12–14, 18–19), „Paaris palves” räägib ta vaid üldiselt „vana-aja tundmisest” (Hurt 1989: 48). Ehkki Hurt ei kehuta kedagi lähiajaloo seotut kirja panema, näib siiski, et mitmed kogujad on suhestanud viited folkloorile kui ajalooallikale orjusnarratiivikeskse ajaloo käsitlusega, ning saatnud lisaks Hurda poolt esile toodud teemadele ka lähiajaloo valitsenud ebaõiglusega seotud lugusid.

Vormistuslikke tähelepanekuid: lugude raamistamine

Nagu ERA kogudes üldiselt, on see, kuidas erinevad kogujad oma saadetut vormistavad, individuaalne. Antud teemaga seotud materjalid võivad käsikirjades ilmuda nii eraldiseisvate või kommenteeritud palade kui ka seeriade ja pikemate arutluste kujul. On kogujaid, kes mõisaga seotud teemasid otseselt esile tõstavad, pannes paladele või rubriikidele teemakohaseid pealkirju: „Vanast orja põlvest” (Carl Allas, H I 4, 397/400), „Ühe vana tigeda herra viimsed eluaastad” (T. Jaanberg, H I 1, 467/8 (26)), „Teoorjusest” (J. Vinter, H III 3, 353/4). Kuid on teisi, kes paigutavad need lood kas üldisematesse lähiajaloo rubriikidesse või teemale mitte viitavatesse rubriikidesse, näiteks „Pildid endisest elust”² (Jaan Sandra, Gustav Sandra, F. Treijal, Anton Suur-

² Pealkirjavalik on ilmselt dialoogis Hurdaga, kes samuti kirjutab nii artiklites kui ka aruannetes rahvaluulekogujatest kui neist, kes aitavad pilti eestlaste minevikust täielikumaks muuta. Samas on oluline meele pidada, et sarnast metafoori kasutati kaasaegses ajakirjanduses üldiselt nii mineviku kui ka oleviku teemadel kirjutades. Üheks rahvaluulekogujatele silma jäänud kasutuseks võisid olla Jaak Järve seeriad „Pildid Eesti rahva elust” (1888, 1892), mis muuhulgas puudutasid teoorjuseaja jäänukeid eestlaste kaasajas ning mille kirjutamisel toetus ta kirjasaatjate abile. Oluline on seegi, et Gustav Sandra ja Friedrich Treijal asusid kogumistöole Jaan Sandra mõjutusel.

kask), või veel üldisemasse rubriiki „Juttustused” (August Mauer, H II 28, 113/7; kõik kuus lugu on seotud mõisaga). Ka on kogujaid, kes naasevad teema juurde paljudes saadetistes, samas kui teised saadavad vaid ühe, kuid selgelt markeeritud loo. Viimasesse kategooriasse kuuluvad Juhan Holtsi viimase saadetise lõpus olev pala „Raskest teoorjusest”, mis hõlmab üldisema kirjelduse, paar näitelugu ning ühe peksmisega seotud regilaulu (H I 3, 60), ning Kaarel Obergi esimese saadetise esimene pala „Taadi kõne” (H I 1, 125/8), mis esitab ühe vanakese minavormis loo orjaajast ning võrdleb kaasaja ja mineviku olusid. Mitu korda teema juurde naasjate hulka kuuluvad Jaan Sandra, Anton Suurkask, Jaan Saalverk ja Paulus Paurmann. Kõige püsivamaks võib pidada Sandrat, kes aastatel 1895–1904 üsna sagedasti paigutab oma saadetistesse kergelt varieeruva pealkirjaga lähiajaloo tõsielujuhtumitele keskenduva rubriigi, pealkirjadeks on näiteks: „Pildid ennistest elust” (H I 10, 287/8), „Pildid endisest ajast ja olost” (H I 6, 737/8), „Kurvad endise aja pildid” (H II 70, 178/206) jms.

Laias laastus võib vormistusest lähtuvalt asetada arhiivis olevad kirjapanekud kahele teljele. Ühel teljel on üleminek seeriatelt (kõrvu asetatud eraldiseisvad narratiivid) üldistavatele kirjutistele. Teisel teljel võib näha üleminekut vägivallakesksetelt tekstidelt ja tekstikogumikelt üldisema ajaloolise suunitlusega kirjutistele, kus vägivalla teema on üks paljudest.

Üks selgemaid näiteid seeriast, kus vägivalla teema pole keskmes, on Sandra kirjapanekud. Tema seerias „Pildid endisest elust” on kesksel kohal lähiajaloo tõestisündinud lood. Rõhutamaks tõsielulisust, lisab Sandra vahel lugudele seda aspekti rõhutavaid lõpumärkusi: „See olevad sündinü lugu, muidugi noore Võro liina ajal” (H I 6, 722). Rubriiki hõlmatud palad on eriilmelised, kuid kõigis rubriigi alaosades on alati midagi mõisaga seotud vägivallast. Näiteks Sandra 15. saadetisse hõlmatud alaosas „Pildid, enditset elust. (Sündinu lugudes)” (H I 6, 718/25) on kümme pala, mida ühendab vanaaegse eluolu viletsuse rõhutamine. Seal on kõrvu etnograafilised kirjeldused (elumaja viletsus, leiva viletsus, karistuste julmus, riiete viletsus) ning kindlate inimestega seotud narratiivid. Mõisaga seotud lugusid on neli: eriti julma mõisniku kirjeldus (H I 6, 719 (3)), lugu mõisnikust, kes nõudis, et inimesed ka pühapäeviti tööl käiksid (H I 6, 720 (4)), minavormis lugu perepojast, kes haige sulase asemel teol käis ning kupja välja vihastas (H I 6, 720/1 (6)), lugu nälga surnud saunikust, kes peale surma mõisas peksa sai, kuna jättis loomad hooletusse (H I 6, 721/2 (7)). Osa lugusid juhib üldiselt tähelepanu vägivallale, näiteks esimesel mõisaga seotud lool on üldistav sissejuhatus:

Pilkamisega ütlep nüüdne rahvas vannu inemiste tõtte sisulist sõnna: „Kui karjus karjan, teoline teol, sis võib iks ellä.” Om karjus karjan, kari söönü, teoline teol, saksa söönü. See olli vana säädus ja õigus. Vaene talopoig olli kui veo loom, kes orjaten perremehele terri teenip, ent esi aganidega lepima peäp. (H I 6, 719)

Vägivallaga seotule keskendub Anton Suurkase seeria. Tema 44. saadetises olevasse rubriiki „Pildikesed endisest elust” (H I 9, 105/6 (1–3), 139/42 (4–8), 347/50 (9), 363/6 (10–11)) on paigutatud 11 lugu, millest vaid üks pole seotud vägivaldsete

mõisnikega (9. pala kirjeldab karujahti). Kümme kindla kohaga seotud lugu räägivad mõisnike vägivallast ning vägivaldsete mõisnike ebatavalistest surmaheitlustest. Lisaks sellele, et Suurkase rubriik on selgema keskmega kui Sandra oma, on hõlmatud lood ka vormiliselt ühtlasemad. Kui Sandral oli mõni lugu üldistav kirjeldus, teine jälle konkreetse inimese kogemuslugu, siis Suurkase palad on tunduvalt sarnasemad. Kõik lood algavad viitega konkreetsetes paigas tegutsenud kurjale mõisnikule. Näiteks: „Kord elanud Paide-Anna kihelk. olevas Purti mõisas üks väga kuri herra [---]” või „Paistu kihelk. Hollstre mõisas elanud kord üks hirmus kuri ja halastamata mõisnik [---]” (H I 9, 105/6 (1-2)). Ühelgi Suurkase lool pole eraldi raami, mis taotleks üldistust või suhet kaasajaga.

Näiteks üldistavatest kirjutisest, kus vägivalda teema on muude minevikuga seotud teemadega suhestatud, on Johann Everti ning Hermann Niguli Uusna valla ajaloole keskenduvad kirjutised, milles nad on põiminud kohalike külade ajaloo, kohanime ja kalmekohtade kirjelduste vahele lood vägivaldsetest mõisnikest (E 1208/12; H III 20, 757/62). Jaan Tamme kirjutises „Rahva endisest elamise kombest, rahva jutustamise järele” (E 4028) on mõisaga seotud probleemid üks paljudest, mis mineviku eestlasi kimbutasid (teisteks on sõjad, nälg, sissid, metsloomad jpm). Esmapilgul võiks siia kategooriasse paigutada ka H. Tutari kirjutise „Kuida endised inimesed elasid” (H VI 1, 647/54) ja Juhan Silbergleichi teksti „Mõned orjapõlve riismed, mitte väga vanast ajast süübib siiski vana varaga ühendada” (H II 33, 210/7), kuid ehkki tekstides on orjuse teema üks paljudest, on see siiski raamistatud piisavalt iseseisvalt ja/või rõhutatult, nii et need tekstid kuuluvad pigem vägivaldsele keskenduvate üldistavate kirjutiste hulka. Tutari kirjutis „Kuida endised inimesed elasid” jaguneb kolmeks osaks: „Kuida nemad (meie vanemad) pühadeks toiduks pruukisid” (H VI 1, 647), „Kuida naad riidis käisid?” (H VI 1, 648/50) ja „Kuida meie vanemad mõisa orjuses olivad” (H VI 1, 651/54). Kui kaks esimest osa on kirjeldavad, siis viimane, mis sisaldab tema isa mälestusi teoorjuse ajast, on selgelt hinnanguline. Ka Silbergleichi ülalmainitud kirjutis (H II 33, 210/7) sisaldab orjusaja ülevaatele lisaks etnograafiliste esemete kirjeldusi (ülevaade riietest ja tööriistadest, H II 33, 214/6), kuid need on orjuse teema sisse põimitud. Tekst algab kõige tugevama otsese orjuse kriitikaga, mida mul arhiivist leida on õnnestunud, sellele järgnevad etnograafilised lõigud, mille järel kirjutaja naaseb orjuse teema juurde. Näib, et Silbergleich tahaks kirjutada justnimelt vägivaldast, kuid samas tunneb, et kogumiskontekst nõuab midagi muud. Nõnda liigubki ta eri teemade vahel, teksti lõpus aga vabandab, et „Keerame nüüd natuke vanavara poole, eelpool jut oleks nagu ajalehele kirjutud” (H II 33, 217), ning jätkab pulmade kirjeldusega (seda Silbergleichi teksti olen varem analüüsinud, vt Kikas 2018). Viide ajalehele on siinjuures kõnekas, kuivõrd autor kirjutab eespool mõisnike vägivaldategude kommentaariks: „Kõik need hirmsad teud ei lase Sehsur läbi trükkimiseks” (H II 33, 212).

Kõige selgem vägivaldsele ja orjusele keskenduv üldistav tekst on Jaak Sõggeli „Teo orjusest. Kuida muiste teole mindi” (E 24083/5, 24851/65; H II 24, 615/50), kus ta kirjeldab teoliste igapäevaolu. Kirjelduse keskmes on teolise raske argipäev (vähene uneaeg, raske töö, kehv toit jms), kuid vahele on põimitud konkreetsemaid füüsilise vägivaldaga seotud lugusid. Kirjutaja üritab pigem olla neutraalne, kuid esitab

kohati omapoolseid kommentaare, nt: „Valusad on need loud küll paberile kirjutada, aga veel sada korda valusamad võisivad nad elava pildidena pealt vaadates olla” (E 24860/1). Üldistavate vägivallale keskenduvate tekstide eriliigiks on sünek-dohhiline üldistus: palad, mis sisaldavad kindla üksikjuhtumi kirjeldust, ent viimasele lisatakse raam, mis rõhutab, et tegu on vaid süsteemsema vägivalla ühe näitega. Selliste palade hulka kuulub Juhan Holtsi „Raskest Teo orjusest”, mis sedastab narratiivi kokkuvõtteks: „Se on aga üks väikene näitust sest raske orjusest Aga mis Vana rahvas sest räägib ei jõua keel rääkida Ega käsi kirja panna”, ka lisab ta pala lõppu orjuseteemalise laulu (H I 3, 60). Samalaadset raamistust kasutavad Hans Martinson palas „Tükike endisest uulu elust, ja nimelt kuiva maa peal kala püüdmine” ning Jaan Visnapuu palas „Vanast orjuse ajast meie Aru mõisas” (H I 2, 528). Servapidi haakub nendega Vinteri pala „Teoorjusest”, mis kõigepealt loetleb erinevaid koormisi ning mille kokkuvõttes kirjutaja nendib: „Seda vaatada ja see peale mõttelda ei ole Sugu ime, et inimesed põhku sõid ja takku kuubedes käisid, Ja loomad kattuksed ära sõid” (H III 3, 353/4).

Ajaline raam ja võrdlushetk

Kirjapanekud erinevad ka kujutatavate sündmuste ajalise paigutamise poolest, mille juures on olulised kaks aspekti. Esiteks on küsimus selles, kui kaugesse minevikku jutustatav asetatakse ning kui täpsete ajalis-ruumiliste koordinaatidega lugu varustatakse. Teiseks selles, kas ja kuidas tähistatakse kirjutises mineviku (aeg, mil jutustatavad sündmused toimusid) ning oleviku (aeg, milles kohtuvad jutustaja ja rahvaluulekogu ja ning kogumisaktsioonid) erinevust, nagu ka hetke, millest alates selliste sündmuste kordumine pole enam võimalik.

Lugude ajalise paigutamise poolest on varieeruvus päris suur. On teoorjusaja kogemusega inimeste isiklikke minavormis jutustusi: „Kui ma Valga seminari koolist kodo tulli, ja eksami sääl ära teije, olli ma 19. aastat vana. Mu esa saat minno sulase eest, kes haige olli teole” (H I 6, 720/1 (6) < Vastseliina khk – Jaan Sandra < Peeter Häüsler); „Mina olin arvata 20 aastat vana, kui ma esimest suve teol akkasin käima. Mul oli sell ajal jo täis mehe ramm ja õli ka üvä tervis Jumala annetud...” (H II 8, 382/5 < Jõhvi khk – Paulus Paurmann < Teno Neiland). On kohalikke täpsete daatumitega lugusid, mille peategelased on kas elus või hiljaaegu surnud. Näiteks kirjutab Jaan Visnapuu ühe 1841. aastal peksust keeldunud noormehe karistamisest:

Nüüd sõitnud mõisa peris hrra Tartu ja toonud 8 soltatid ja ühe kohtu hra mõisa. Peter Malzale antud vasta panemise ja sõa kuulutamise perast 250 kepi hoop. Ja nimetud noor mees oli ojanu 80 hoobini, perast ei teadnud enam midagi mes temaga teti. Noor mees kanat oma hoobid välja ja olli veel perrast tubli töö mees ja suri 3 aasta eest ja sai pääle kuve kümne aasta vanaks. (H I 2, 528)

Kuid selliste konkreetse koha ja ajaga seotud lugude kõrval on neid, milles aeg ja/või ruum on ebamäärased. Näiteks Märt Everti ja Hermann Niggoli kohaloo

ülevaadetesse põimitud narratiivid (E 1208/12; H III 20, 757/62) on seotud küll kohaga, kuid ajaliselt lahtised. Heinrich Käär omakorda on üritanud anda konkreet-sust ajale, kuid jätanud koha lahtiseks:

Alamal seisav lugu on (Eestlaste) pärisorja aegne, kui kubjakep alles alalõpmata teo-tegijate turjale tuhandeid latus, mida need ka pühaliku kartusega, aga hirmuga kõik kannatama pidivad. Alustav lugu on siis nõnda neli-viis põlve, juba meie esivanemate suust suhu edasi rännanud, kuna nüüd mina teda paberille julgesin tähendada ja Teie Auusa vanavara korjandusesse saata. (H III 9, 33)

Samuti on lugusid, milles on nii aeg kui ka ruum antud üldistavalt: „Kord elanud Eestimaal üks tige ja kuri mõisnik [---]” (Karp Kuusik, E 3985/6); „Kord elanud n. mõisas üks Tige härra oma Fräuga, kelle isa isa hiiumaal laevu röövis ja palju kurja tegi.” (T. Jaanberg, H I 1, 467/8)

Omaette tõusevad esile lood, mille tegevus paigutatakse vabadusvõitluse aega. Need lood on ilmselt mõjutatud avalikus kirjasõnas valitsenud minevikulisusest ning jäävad rahvaliku ja omaloomingu, suulise ja kirjaliku tekstilooma piirialale. Näiteks Hans Anton Schultsil on seeria lugusid (H II 39, 393/434 (524–544)), mis tegelevad ristsõdijate saabumisega Järvamaale, tsükklisse on põimitud ka mitmeid tüüpilisi mõisavägivalla narratiive. Jüri Ustallo viitab oma kirjapanekus, mis annab kohaajaloolise selgituse ühele peksulaulule, samuti vallutuseelsele ajale (H II 10, 508/10 (282)).

Oleviku ja mineviku erinevuse tähistamiseks kasutavad jutustajad ja kogujad kahte võtet: keisri kiitmine või tänamine positiivsete muutuste eest ning oleviku ja mineviku võrdlemine. Loo alguses või lõpus keisrile tänu avaldamine on kooskõlas tolleaegse ajalookirjutuse ja kaasaegse avaliku ruumiga, kus ikka ja jälle tänatakse keisrit orjuse kaotamise eest. Keisri tänamine on mõnikord esitatud üleskirjutaja-poolse raamina, mõnikord aga jutustaja teksti osana – see on veendumus, mida mõlemad osapooled jagavad. Jutustajatepoolse kõnena esitab seda näiteks Tutar oma teksti lõpus: „Aga tänu Jumalalle ja keisrile, kes priiust on kinkinud. Ütlevald nüüd vanad inimesed, kes seda orja põlve on katsunud.” (H IV 1, 654) Pigem kirjutaja teksti osana esitavad seda aga Jaanberg: „Aga au olgu meie Keisrile, Kes meit on kurjadest vabastanud, et võime rahuliste oma tööd teha ilma peksuta!” (H I 1, 468) ning Martinson:

Küll on palju aeg selle 38–40 aasta sees ennast uuemaks muutnud ja iga aastaga muu-dab. Kus on nüüd Parunite ja mõisaherrade võimus? Kõik on Suurte Vene Keisrite Armu läbi ära hävitud. Nüüd ei ole enam kellegil mõisnikul luba ega voli üht ini-mest, kellel ristiinimese hing sees, ei jalg-pakkuga ega muul viisil piinata. (H II 20, 206/12)

Siinjuures peab küsima: mille (ning millal tehtud teo) eest keisrit tänatakse? Fraas „priiuse kinkimine” võiks viidata pärisorjuse kaotamisele 1816/1819. aastal. Samas paigutab Martinsoni tsitaat muutusehetke hoopis lähemasse aega. Ning kui vaadata

konkreetsete dateeringutega vägivallalugusid, siis on näha, et kõik need jäävad hili-semasse aega: Visnapuu – 1841 (H I 2, 528), Paurmann – 1855 (H II 8, 590/2 (6)).

Heites pilgu teisele oleviku ja mineviku erisuse rõhutamiseks kasutatavale võttele – võrdlemisele –, kohtab sama tendentsi. Muutusehetk on hilisem kui päris-orjuse kaotamine ning näib, et see ei paigutugi kindlasse aega. Pigem on võrdlus retooriline võte, kus jutustajad eristavad enda ja noorema põlvkonna kogujate läbi-elatut, sest erinevalt keisri tänamisest, mis tundub jutustajaid ja kogujaid ühendavat, kuulub võrdlemine eelkõige jutustajate kõne juurde:

Vana Eit jutustab: Mis selle noore liigil viga elada ilmas, teadvad na ka, mis see tähendab: pääva otsa mõisa põllo peäl õsuda ja oli ka see siis risti kohtlane töö!: pidi nii hirm puhtaks saada peädest nopitud, et sõrmed ära kulusid ja verd jooksid, selja kont pidi ära koolduma, kurja kubja kepi sai üsna voi leiva eest – peks oli leiva kõrvane [---] (Carl Allas, H I 4, 398)

Meie vanemad ja vanemate vanemad kurdavad eneste endist elu, ning ütlevad et nüüd meil üsna kerge olevat.” (Hendrik Tutar, H IV 1, 651)

kas nüüd enam noõrtäl inimestel, nii sukus orjus on kui meil vanast õli, ei jõe enam tiu orjus, ei kõra näälä tegemist egä viinä kotta minegud, ei tule enam kupias egä kilter õmä kepikä lümä, nii kui meil, sae küll tüüd teotud nii et sark seljan vahutas, tuli mõni ametnik jure, kui ei õllud meäle järele, vot ega kepikä selgä lõhku [---] (Gustav Puus, H III 8, 183/4)

Õige mõtle seda ennist aega ja asja kuda kõik ennast pöörand on, ei sua püha pää enam arugi kump Saks ehk talupoeg on. [---] Nüüd inimesed õhta eidavad magama, Õhta magama, magavad omiku valgen. Oo-oo-oo, oleks enne seda viisi old iga üks oleks seda naernud, mis need Saksad siis teevad kui taluinime õõe otsa ju magab. (Kaarel Oberg, H I 1, 125/8)

Üks kord rääkis vana mees oma endist teol käimist. Mis vaeva teie noored mehed ka nüüd näate, kui käibki veel mõni teol. Iga homiku lähvad pääva tõusust mõisa ilus selge leib kottis nagu sepik või ja silgu karbid taga ilus valge paks piimm lähkris [---] Aga vat, kui meie läksime enne, suine lühike õõ, eha lõpeb ja koit hakab, muud kui mine jälle. Leiva kot ja lähker olid ka moodiks õlal, must haganane leib oli sees, sool krõbises karpis [---] (Martin Rekkaro, E 35560)

Et tegu on jutustajate kõne juurde kuuluva võttega, on põhjust rõhutada see-pärast, et küsimus ei ole üksnes mineviku ja oleviku eristamises, vaid ka vanade inimeste ning noorte elukogemuse eristuses. Lugeses kogujate viiteid sellele, et orjaaja mälestused ning nende võrdlemine on spontaanselt esile kerkiv jututeema, tekib mulje, et see on põlvkondadevahelises suhtluses väljakujunenud žanr, mis on kõigi aegade vanemate põlvkondade repertuaaris, kuid mis tollel hetkel realiseerus teoorjuse ja sellele järgneva kontekstis. Ülal tsiteeritud näited pärinevad aastatest

1872–1898, ning näib, et vähemalt mõne koguja jaoks on esitatav natuke naljakas või ülepingutatud. See tuleb kõige selgemalt välja ajaliselt kõige hilisemas, Rekkaro üleskirjutuses, mis koosnebki üksnes mineviku ja oleviku võrdlemisest (teiste puhul on tegu raamiga konkreetsematele narratiividele), ning tema kaaskirjast on näha, et saadeti on kirja pandud Eiseni rahvanaljade saatmise üleskutse peale (E 35564). Kerget paroodilisust võib tajuda ka Obergi kirjanekus.

Aja, millega jutustajate kirjeldatud muutused võiksid seostuda, võib tinglikult paigutada aastasse 1868 – siis keelustati ametlikult teoorjus, s.o rendi eest teotegemise nõue. Samas ei toimunud muutus ilmselt ühe hetkega ning teoorjusaja ilminguid esines kohati aastakümneid hiljemgi (vt nt Paurmanni loetelu veel 1889. aastal kehtivatest koormistest H II 8, 372/82, aga ka Järv 1888). Seda aastaarvu lähteks võttes on põnev vaadelda kogujate sünniaastaid. Enamuse lugudest, millele ma toetun, on kirja pannud pärast 1868. aastat sündinud kogujad, seega pole neil isiklikku teoorjusaja kogemust. Noorimad iseseisvalt kogujad (jätan kõrvale kooliõpetaja organiseeritud kogumises osalejad) olid Hendrik Tutar (snd 1872, kogumishetkel 18-a), Gustav Seen (snd 1871, kogumishetkel 18-a), Otto Schantz (snd 1879, kogumishetkel 16-a). Kui vaatleme ülaltoodud võrdluslugude kirjanikke (ning esmaseid adressaate), kelle vanus on teada, siis Tutar ja Rekkaro (snd 1878, kogumishetkel 20-a) kuulusid noorte kogujate hulka, Puus (snd 1863) aga nende hulka, kelle varane lapsepõlv jääb teoorjusaega, samasse rühma kuulub ka Lusik (snd 1860), kes viitas äratusõnas kogutavale kui orjusaja lugudele.

Kirjutajate hulgas on viis inimest, kes on sündinud enne 1850. aastat, seega olid nad teoorjuse ametliku kaotamise ajaks juba mõnda aega talutöodes osalenud: Carl Allas (snd 1838), Märt Siipen (snd 1846), Paulus Paurmann (snd 1850), Juhan Silbergleich (snd 1854), Viilip Klaas (snd 1857). Sünniaasta poolest on kõige vanem Carl Allas, ent tema tegi Hurdale kaastööd Eesti Kirjameeste Seltsi kogumisaktsiooni raames, seega on tekstid kirjutatud vahetult teoorjuse keelustamise järgsel ajal, vahemikus 1872–1875 (Mälk 1963: 76–79). Allase kirjanekutes on kõige varasem näide võrdlusnarratiivist (H I 4, 397/400), kuid arvestades varast kirjutamisega, pole imestada, et ta ei näe omas ajas väga selget muutust.

Vanema põlve kogujate seas, kes saatsid oma kaastöid 1880-ndate lõpus või 1890-ndate alguses, võib täheldada erisugust suhtumist teemasse: kui nooremad tsiteerivad probleemideta jutustajate võrdluslugusid, siis mitmed vanemad kogujad ei näe muutust nii selgelt positiivsena. Näiteks Paurmann seob muutuse 1889. aasta kohtureformiga ehk kirjutamishetkega:

Eesti maa „Mõisnikude” kõrge meel ja uhkus ja vaiste talo poigade sügav südäme leikäv alandus, kestas maal külädes nii kui iga üks nüüd sedä praiga teab 20. Novemb-rini 1889 a. [---] Ehk kül lühikest aiga on vast uued kohtud meie maal töötanud, kõhe nääme jo et päike just kui üles tõustes uuve iluga meile paistab, noh kui uued kohtud jo kauvem aega saavad töötanud, siis kosutavad naad ja kasvadavad ka ehk meie elo, nii kui kevadene päike paiste roho ja lillede elo kosutab ja kasvatab. Täno Jumalalle, täno meie kõrge riigi isale, et neid on meile soovinud. (H II 8, 487, 494)

Juhan Silbergleich ja Märt Siipsen on aga tulemuse suhtes äärmiselt pessimistlikud: nad tahaksid esitada endist ja praegust aega võrdlevaid narratiive, kuid toovad välja, et see pole võimalik. Silbergleichi tekst jõuab välja selleni, et uus kord on muutunud elu maata inimeste jaoks raskemaks – ajal, mil kõik talupere liikmed olid koorimatud mõisas töötamisega ning taluperemees ei saanud oma maa eest hoolitseda, võimaldasid peremehed ka sulastel oma maad kasutada, ent

eluküsimus teenija ilma maata rahval muutus, kui rendi ja krundi aeg tuli, peremees sai mõisa tööst lahti, hakas oma põldu hoolsalt harima kelle pealt aga väga kallis rent ja suured maksud peab maksma, ei sealt võinud teisele anda, nõnda tuli maa küsimise puudus? Suurel hulgal Eesti rahval kes kodumaad pidid maha jätma, ja põle nii hõlpsal ega kergel viisil teenija ilma rahata inimesel maad ega kohta saada; [---] (H II 33, 217)

Siipseni kirjutis „Tagasi vaate, 40 aastad” (E 21488/9) on tõenäoliselt pühendatud neljakümne aasta möödumisele 1849. aasta Liivimaa talurahvaseadusest, mis eristas mõisa- ja talumaa ning võimaldas talude rentimist (see on Eisenile saadetud 1895, kuid tõenäoliselt on see varem kirjutatud teksti ärakiri). Siipsen leiab selles kirjutises, et eestlased ei käitu vabaks saanuna väärilt. Ta loetleb märgilisi muutuste hetki:

Armas eesti vend ehk Õde! sina Old Õnne päivil ilmale sündinud, kui sina veel seda aega mäletad. Kui meie rahvas mõisas orjasid ja selle järele renti maksma akkasid. Oh se oli esimene samm elu poole, siis tuli kohtate periseseks ostmine, tõine samm. Siis kadus vitsa nuhtlus, kolmas samm [---] Oh õnne mis se inimene näinud, kes neli ehk viiskümmend aastad vanaks saanud. (E 21488)

Sellise alguse järel jõuab ta selleni, et muutus oleks võinud luua harmoonilise ühiskonna, kuid: „[---] mis meie näeme ja kuuleme praegu? Priiuse hullustusi ja hullutajaid vargaid ja petjaid” (E 21489). Siipsen loodab siiski, et rahvus tervikuna küpseb ning need nooruse hulluse aastad lähevad mööda.³

Vägivald: metsik ja nähtamatu

Vägivald, mida neis lugudes kohtab, on üsnagi mitmetahuline. On otsest füüsilist vägivalda (peksmine, kehaosade äralõikamine), inimeste kohtlemist loomadena (mees adra ees, naine imetab kutsikaid), inimeste tahte eiramist (vaesele mehele sulaseks määramine, vägisi mehele panemine, liikumisvabaduse piiramine). Palju motiivi kordub jutustusest jutustusse (koerte imetamine, tagumiku järgi naise ära

³ Kasutasin artiklis vaid neid Siipseni kirjutisi, mille ta on rahvaluulekogumise raames Eisenile saatnud. Siipseni isiklikus arhiivis on hulgaliselt mõisavägivallaga seotud kirjutisi: nii proosas kui ka luulevormis talletatud üksikjuhtumeid ning üldisemaid kirjutisi, mis on selles artiklis kõrvale jäetud.

tundmine, sureva mõisahärra imetamine), ent mida kindlamalt on lugu dateeritud ja lokaliseeritud, seda eriilmelisemad on juhtumid.

Vägivalla ohvriks on enamasti taluinimesed, täideviijaiks mõisnik või tema alluvad. Sealjuures on lugudes vägivalla ohvrina esindatud külaelanike eri kihid: teol käimist käsitlevates lugudes on kannatajad enamasti teolised, samas kui muudes lugudes on kannatajad sageli just peremehed või -naised; mõnes loos on rõhutatud üldisemalt, et mõisnik oli vägivaldne kõigi oma valla inimeste suhtes. Kui võrrelda seda, kuidas inimesed neis olukordades käituvad, siis tuleb esile sageli sama, mida täheldas ka Lust (2017): inimesed on passiivsed osalised, kes ei ürita vastu hakata. Samas ei ole see alati nii. Näiteks lugudes, kus naine peab imetama mõisahärra koeri, sekkub mõnelgi korral naise mees ja tapab kutsikad (nt H I 9, 106 (3)), ka on lugusid mõisahärra juurde kutsutud tüdrukute vastu hakkamisest (H II 8, 589). Ent kõige sagedasem vastuhakuviis, mis lugudes esile tõuseb ning mida jutustajad eraldi rõhutavad, on passiivne vastupanu – olukorrad, kus pektav talub toimuvat stoiliselt. Näiteks Teno Neilandi poolt Paurmannile jutustatud lugudes on peategelasteks rahuga peksu taluvad mehed:

Aga, vanaldane teo mees näitis nende ees üles: et tämäl karastatud terase saarnane kannatus õli. Ta seisas, kääd kõrval ja sirgel kui küünal, liigutamata paigal, kõige vähemat ääle üminagi ei lasknud ta kuuldavaks saada, muud kui iga löögi ajal kergitas natuke oma õlasid! – Said nülgiad ta juurest vällä mend, akkas ta jälle lõigama nii kui ennegi. – (H II 8, 385)

Sealjuures mitmel puhul on arhiivis olevad vägivalla kirjeldused üsnagi tundelised, ning võimalik, et nii lugude kirjanikke kui ka jutustajaid on mõjutanud sentimentaalsed rahvaraamatud, kus samuti sageli tegelasteks vapralt kannatusi taluvad lihtinimesed. Üks näide Suurkaselt:

Küll lubanud aidamees viimaks oma terve varanduse laste eest herrale anda ja teda kas elu aeg ilma palgata teenida, aga see pole kivikõvat mõisa herra südant mitte sugugi pehmeks jõudnud teha, vaid isa hädas palumine ja laste südant lõhestav karjumine olnud tema kõrvadele põrgulik hea kuulda ja ajanud tema südant veel rohkem verejäänuliselt keema! (H I 9, 364)

Siiski on arhiivis ka mõned kättemaksulood. Johan Kala ja Hans Völman on pannud kirja lood, kus talumees peksab karistamatult mõisnikku (E 40959/60; E 4343/6); Suurkasel on kirjanek, kus talumehed tapavad eriti julma junkru, kuid selles loos saadetakse talupojad Siberisse (H I 9, 139 (4)). Sagedasem on see, et nn kättemaks on üleloomulik – vägivaldsel mõisnikul on äärmiselt keeruline surra (nt H I 1, 467/8 (26); H I 9, 141/2 (6–8); H II 8, 589/90 (4)).

Ent kas vägivald neis kirjanekutes on Pandey (2014) mõttes korda loov, metsik või nähtamatu? Nagu eelnevas märkisin, on nn hea keisri müüt (mis neis kirjanekutes ilmneb tänuavaldustena keisrile lugude algus- ja lõpuraamides) üks viis rõhutada, et õigus korda loovaks vägivallaks on vaid keisril, samas kui mõisnike

vägivald on omavoliline ja lubamatu. Selline eristus ei välista küsimust, kas kirjutajad käsitlevad mõisnike vägivalda kui (omas ajas) erandlikku või süsteemset. Üks põhjusi selliseks küsimuseasetuseks on Eduard Vilde nending, et ehkki üksikute ja erandlike mõisnike vägivalda kajastused oli XIX sajandi avalikus ruumis lubatud, siis mõisakorra süsteemsele vägivaldsusele viitamist tsensuur taunis. Vilde (1957: 271) märgib, et tema romaan „Mahtra sõda” oli katse tuua avalikku ruumi just kogemuse süsteemsus.

Kirjapanekutes esineb nii seda kui ka teist. Kui lugudes näidatakse vägivaldlatsetajate konkreetseid indiviide, kelle erakordset vägivaldaarmastust rõhutatakse, siis see seab esiplaanile indiviidi vägivaldsuse. Sellist vägivalda erandlikkust rõhutavad lood, mille toovad esile just ühe või teise mõisniku heatahtliku suhtumise talurahvasse (vt nt Paurmanni arutlust H II 46, 65/71 või Daniel Kuressoni perepärimust mõisnikust, kes ta esiisale parema talu andis H II 28, 415; E 37364/7, 37372/3, 37419/38).

Siiski on kaks viisi, kuidas kogujad ja jutustajad rõhutavad mõisakorra vägivaldsuse süsteemsust, sh ka selle ulatumist nn nähtamatu vägivalda alale. Esiteks võte, mille juba ülal esile tõin: sünekdohhlisuse rõhutamine. Sünekdohhlisuse all pean silmas juhtumeid, kus kirjapanijad ja jutustajad rõhutavad, et kirjapandu on vaid üksiknäide tol ajal laialt levinud praktikatest, sest kõiki sarnaseid pole kellelgi võimalik kirja panna. Et kogujad sellist võtet kasutavad, ma ülal juba viitasin, kuid seda võib kohata ka jutustajate kõnes, näiteks märgib Teno Neiland Paurmannile:

„Need on aga siin mõned tilgakesed, ütleb 70 aastat elanud mees, Teno Neiland, Kõik peksud mis talli juures pekseti ja mis heina maal ja mõjal inimesi taoti. „Oh! neid ei või enam mõeldagi praigusel ajal, kes seda usub, see peetakse nüüd une näoks.” (H II 8, 394)

Teist võtet võib nimetada kõrvutamiseks: mõisavägivalda lood asetatakse kõrvu teistsuguste lähiajaloo seotud narratiividega, mis ei sisalda füüsilist vägivalda, kuid rõhutavad eluolu üldist viletsust. Kogujatel ilmneb see võte näiteks seeriates või üldistes kirjutistes, jutustajatel aga võrdluslugudes. Eelnevas tõin näiteks ühe Sandra seeria, kus vägivaldallugude vahel olid palad leiva, riiete jms kehvusest. Kui aga vaadata võrdluslugude näiteid, siis on näha, et peksu ja füüsilise vägivalda kõrval toovad jutustajad esile toidu kehvust, vähest une- ja isiklikku aega jms; ka Jaak Sõggeli üldistavas kirjutises „Kuidas muiste teole mindi” on vägivaldastseenid pigem vähemuses, suurema osa tekstist hõlmavad kehva toidu, vähese une, kehvade töötingimuste jms kirjeldused. Kõigi selliste kõrvutuste eesmärk näib olevat rõhutada, et üldine kehv elujärg oli otseselt seotud mõisakorra kui sellisega: kuna talurahvas panustas kogu oma aja ja energia mõisapõldudel töötamisse, siis olid tema enda põllud kehvemini haritud, vili hiljem koristatud jne.

Sellised seeriad sisaldavad sageli ka fragmentaarsemaid üksikjuhtumeid, mis eraldivõetuna ehk ei mõjukski, kuid vägivaldallugude vahele asetatuna rõhutavad just vägivalda tähtsusetut või nähtamatut poolt. Väga iseloomulik on August Maureri mõisajuttude seeria (H II 28, 113/7 (1–6)), kus otsest füüsilist vägivalda on kujutatud vähe, enamasti on pildid üldisest eluolust – näiteks lugu mõisasse pesu pesema

käsitatud popsinaisest, kelle laps upub, kuna kellelgi pole aega talle tähelepanu pöörata (H II 28, 114 (2)); tal on ka lugu sellest, kuidas kubjas teolistele sõimunimesid paneb (H II 28, 166/7), ning teateid koormistest (H II 28, 114/5 (3–5)). Paurmann on pannud kirja loo peremehest, kes keeldus heinaajal aidamehe maja katust ehitama minemast ning selle eest peksa sai (H II 8, 387/91 (6)), ja kirjelduse peremehest, kes veedab terve päeva, oodates, et mõisnik teda jutule võtaks (H II 8, 487/94). Holts on kirja pannud loo, kus mõisavalitseja keelab vihma ajal viljalõikamise ning läheb kõrtsi. Kui ta tagasi tulles avastab, et inimesed on vihma lõppedes omavoliliselt tööga jätkanud, ta vihastab ning asub neid valimatult peksma (H I 3, 60). Need ja sarnased lood viitavad sellele, et mõisa esitatud nõuded võisid olla üsnagi suvalised ja läbimõtlematud, keegi ei planeerinud tegevust nii, et taluinimestel oma tööde jaoks aega jääks.

Lõpetuseks

Artikli keskmes oli väga konkreetne kirjutamiskontekst: XIX sajandi lõpu rahvaluule kogumisaktsioonid. Korraldajad ei palunud osalistel kirja panna mõisa ja vägivallaga seotut, kuid paljud osalised saatsid selleteemalist materjali. Kui küsida lõpetuseks, kas rahvaluulekogudes nähtav viis kujutada mõisaga seotud vägivaldal jäi pigem kaasaegses avalikus ruumis lubatu piiresse või leidub ka teemasid, mis avalikku ruumi poleks jõudnud, siis tuleb nentida, et näeme nii ühte kui ka teist. Viited avaliku ruumi etteantule on keisri rolli ning selge muutushetke rõhutamine ja kirja-pandava seostamine minevikuga. Samas torkab silma, et see minevik on ajas mõnevõrra lähem kui kaasaegses ajalookirjutuses, ning kohati kõneldakse kaasaegsetest juhtumitest. Sealjuures mitmed kogujad tajuvad, et teema kirjalikus vormis tõstatamine võib olla problemaatiline, ning nad pole kindlad, kas Hurt ja Eisen on teemast huvitatud. Kaks paralleelset aktsiooni, mis võisid mõjutada kogujaid mõisa vägivallaga seotut kirja panema, olid Jaak Järve 1887. aastal Virulases tehtud üleskutse saata talle teateid rahva käekäigust erinevais Eesti paigus, mille tulemused ilmusid hiljem Virulases ja Postimehes (Järv 1887, 1888, 1892), ning Ado Grenzsteini 1898. aastal algatatud „Oleviku kirjakogu” projekt, mille raames palus ta saata kaastöölistel kirjutisi teemadel, mida oli oluline dokumenteerida, kuid mille puhul oli teada, et neid pole võimalik ajalehes avaldada (vt nt projekti esimest kokkuvõtet Grenzstein 1898). Tulevikus peaks kindlasti rahvaluule arhiivis olevat nende materjalidega kõrvutama.

Kõige selgem vastuolo avaliku kirjaruumiga (või mäng avaliku ruumi piiridega) esineb kahe vanema põlve koguja – Juhan Silbergleichi ja Märt Siipseni – arutlevates kirjutistes. Nad on teadlikult valinud žanri, mis kuulub pigem ajakirjanduse kui rahvaluulekogumise raamidesse, kuid puudutavad teemasid, mis ilmselgelt ei sobi tollaegsesse avalikku ruumi. Kuid nende kõrval on tekste ja kirjutajaid, kes samuti mängivad avaliku ruumi piiridega, kasutades tekstitüüpe, mis on rahvaluulekogumisele omasemad: narratiive, nende sünekdohhilist raamistamist ja kõrvutamist. Nagu Siipsenil ja Silbergleichilgi on nende võtete eesmärk näidata, et

kirjapandud lood pole erandlikud üksikjuhtumid, vaid midagi üldist – väljendatu kõrval on hulgaliselt nähtamatut ning väljendamatut. Mitmel puhul kasutavad nii kogujad kui ka jutustajad korraga mõlemat võtet – sünekdohhlisuse rõhutamist ning kõrvutust –, mis omakorda võimendab nende toimet.

Nagu rahvaluule üleskirjutuste puhul ikka, on vägivallaga seotud üleskirjutused äärmiselt mitmekihiline materjali kogum: esineb erinevusi nii eri põlvkonda kuuluvate kogujate kui ka kogujate ja jutustajate nägemuste vahel. Ent kui üldiselt võib öelda, et kogumiskontekstis kuulub võim kogujale, kes paneb kirja vaid seda, mida peab oluliseks, siis mõisa ja vägivallaga seotud teema tõstatamine näib mitmel puhul olevat just jutustajate initsiatiiv: koguja on pannud loo kirja, ilma et ta oleks olnud kindel, kas materjal kuulub rahvaluulekogumise konteksti.

Artikli valmimine on seotud uurimisprojektidega „Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid” (EKM 8-2/20/3) ja „Eesti kultuuri arengumustrid” (EKKD-III2).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

KIRJANDUS

Grenzstein, Ado 1898. Kirjakogu. – Olevik 22. IX, nr 38.

Hurt, Jakob 1879. Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu: K. Mattiesen.

Hurt, Jakob 1888. Viiestõistkümmes aruanne Eesti vanavarakorjamisest ja keelemurrete uurimisest. – Postimees 1. XI, nr 125; 3. XI, nr 126; Olevik 31. X, nr 40; 7. XI, nr 45.

Hurt, Jakob 1989. Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik. Koost Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat.

Jakobson, Carl Robert 1991. Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn: Eesti Raamat.

Järv, Jaak 1887. Pilt Eesti rahva elukorrast. – Virulane 16. XI, nr 47.

Järv, Jaak 1888. Pildid Eesti rahva elust I–IV. – Virulane 26. IX, nr 39; 3. X, nr 40; 10. X, nr 41; 17. X, nr 42.

Järv, Jaak 1892. Pildid Eesti rahva elust 1–10. – Postimees 5. VIII, nr 171; 6. VIII, nr 172; 7. VIII, nr 173; 8. VIII, nr 174; 10. VIII, nr 175; 11. VIII, nr 176; 18. VIII, nr 182; 19. VIII, nr 183; 20. VIII, nr 184; 21. VIII, nr 185.

Kaljundi, Linda; Plath, Ulrike 2020. Serfdom as entanglement: Narratives of a social phenomenon in Baltic history writing. – Journal of Baltic Studies, kd 51, nr 3, lk 349–372. <https://doi.org/10.1080/01629778.2020.1776349>

Kikas, Katre 2015. Matthias Johann Eisen ja tema kaastöölised seitsme Moosese pärimust piiritlemas. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 711–727. <https://doi.org/10.54013/kk695a3>

Kikas, Katre 2017. Rahvaluulekogujate elulood Jakob Hurda rahvaluulekogus. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 584–599. <https://doi.org/10.54013/kk718a2>

- Kikas, Katre 2018.** Rändlind ja Paabeli vang. Omaeluloolisus kahe rahvaluulekoguja saadetistes. – Mäetagused, nr 71, lk 25–54.
<https://doi.org/10.7592/MT2018.71.kikas>
- Kikas, Katre 2020.** „Ma üian sind armas Risti kihilkond...”. Rahvaluulekogujate äratussõnad ja avalikkuse kõnetamine. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 133–147.
<https://doi.org/10.54013/kk747a8>
- Kirss, Tiina Ann 2013.** Mahtrad. Sugude, sotsiaalsete suhete ja koloniaalvägivalla kujutamine Eduard Vilde ajaloolise triloogia esimeses romaanis. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 607–622. <https://doi.org/10.54013/kk670a4>
- Lust, Kersti 2017.** Lost voices? Memories of early modern peasant revolts in post-emancipation Estonia. – Rhythms of Revolt: European Traditions and Memories of Social Conflict in Oral Culture. Toim Éva Guillorel, David Hopkin, William G. Pooley. New York: Routledge, lk 308–326. <https://doi.org/10.4324/9781315467856-13>
- Mälik, Vaina 1963.** Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Pandey, Gyanendra 2014.** Unarchived histories: The „mad” and the „trifling”. – Unarchived Histories: The „Mad” and the „Trifling” in the Colonial and Postcolonial World. Toim G. Pandey. London–New York: Routledge, lk 3–19.
<https://doi.org/10.4324/9781315856698>
- Peiker, Piret 2013.** Rahvusvaheline kultuurimälu ja ümberkirjutus Koidula „Juuditis”. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 591–606. <https://doi.org/10.54013/kk670a3>
- Salu, Herbert 1964.** Eduard Vilden historiallisest romaanist. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Seppel, Marten 2012.** Vägivalla piirid pärisorjuslikes suhetes Eesti- ja Liivimaal 17. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 2, lk 19–31.
- Viies, Ants 2001.** Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 20–36.
- Vilde, Eduard 1957.** Teosed. Artikleid ja kirju. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vinkel, Arne 1966.** Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.

Katre Kikas (sünd 1981), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), katre.kikas@folklore.ee

Manor and violence in the folklore collections of the late 19th century

Keywords: folkloristics, folklore collection, violence, corvée

The folklore collected during the collection campaigns of the last decades of the 19th century contains a significant amount of material concerning the relationship between peasants and those connected to manors. In this article, I focus on one

particular aspect of these texts: the depiction of violence directed from the manor towards the peasants.

I examine the topic from two perspectives. Firstly, I apply the framework proposed by Gyanendra Pandey (2014), who distinguishes between three kinds of violence: (1) violence intended to maintain societal order; (2) wild, uncontrollable violence associated with marginalized groups; and (3) trivial or overlooked violence. I explore how these three types of violence manifest in my material and how they interconnect.

Secondly, I analyze these texts, which originate from oral sources and were written down by individuals with limited formal education, within the context of contemporary public discourse (such as newspapers, history writing, literature, etc.) on manor-related violence. I investigate the parallels and discrepancies between these public writings and archival texts.

Regarding the first perspective, it can be said that the writers often depict the violence executed by landlords as wild, while the right to enact violence for maintaining order is attributed to the Tsar. Additionally, the writers employ various rhetorical techniques to stress that trivial violence was also present. As for the connection to public writings, it is evident that the authors of these texts are familiar with them but sometimes alter or reinterpret them.

Katre Kikas (b. 1981), PhD, Estonian Literary Museum, Department of Folklore, Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), katre.kikas@folklore.ee